

ИЛКА ПЕТКОВА (Велико Търново)

ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ И ИСТОРИЧЕСКА ПЕРСПЕКТИВА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД В ТВОРЧЕСТВОТО НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Творчеството на Григорий Цамблак е едно ярко и значително явление в нашата културна история през средновековието. Поради това то е било обект на изследване от страна на редица наши и чужди автори.¹ Независимо от направените ценни приноси обаче в досегашните изследвания като че ли почти доминира тенденцията преценката на направеното от Цамблак да се основава предимно на широко засвидетелствувания от негова страна интерес към миналото на България, а така също и спрямо политическите, религиозните и културните проблеми, които са имали актуално съвременно звучене по негово време. При това положение е съвсем естествено Цамблак да бъде третиран като книжовник, чието внимание е насочено главно в две исторически направления — минало и настояще. Произведенията на писателя обаче съдържат редица данни, които дават основание да се смята, че Цамблак е имал ясен поглед за бъдещето на българския народ и е чертаел и обосновавал определена историческа перспектива пред него, подчинявайки съдържанието на най-значителните си творби на тази цел. Настоящата работа е един опит да се обоснове тази теза и се основава на сведения от тези съчинения на видния средновековен книжовник, в които българската тематика е най-широко застъпена и патристичното чувство на автора най-ярко изразено, а именно Похвално

¹ А. Я н и м и р с к и й. Григорий Цамблак, очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904; П. Р у с е в. Г. Цамблак — български, сръбски, румънски и руски писател. — Трудове на ВПИ, т. IV, 1968, с. 464; К. М е ч е в. Григорий Цамблак. С., 1969; В. К и с е л к о в. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1943; История на българската литература. Т. I. С., 1962, 326—361; П. Р у с е в и А. Д а в и д о в. Григорий Цамблак в Румъния и старата румънска литература. С., 1966; Л. Г о р и а. „Похвальное слово Евфимию Тырновскому“ Григория Цамблака как исторический источник. — В: Славянские культуры и Балканы. Т. I. С., 1978; П. С ы р к у. Новый взгляд на жизнь и деятельность Григория Цамблака. — ЖМНПр., XXXVI, отд. III, кн. XI, 1884; П. С о к о л о в. Киевский Митрополит Григорий Цамблак. — Богословский вестник, 1895, кн. VII, с. 52—72; кн. VIII, с. 157—199 и др.

слово за Евтимий, Разказ за пренасяне мощите на Петка от Търново във Видин и Сърбия и Надгробно слово за Киприан.

Съвременник на големия погром, който преживява България в края на XIV в.², Цамблак е имал възможността да бъде свидетел на груби прояви на политическа, народностна и верска дискриминация спрямо българите от страна на завоевателя. Той правилно е схванал, че големият народностен и религиозен конфликт, толкова актуален по негово време, ще бъде задълго доминиращ в двубоя между българската народност и османските завоеватели. Поради това Цамблак е отделил значително място на проблема за народностното оцеляване на българите, предлагайки серия от мерки, които биха се оказали най-ефикасни в случая.

Изхождайки от своето разбиране за голямата роля, която играят личностите в обществения живот, той смятал, че за да се постигне пълно духовно мобилизиране на българския народ за народностен отпор, са нужни преди всичко авторитетни и талантиви ръководители от типа на Евтимий. Тази остра историческа потребност наистина се е чувствувала осезателно в оня момент пред вид на депресиращото въздействие, което жестокостта на поробителите е оказвала. Поради това и Цамблак, който имал будна гражданска съвест, съвсем съзнателно и с пълно чувство за отговорност пристъпил към написване на своето Похвално слово за Евтимий със задачата да изгради образ на исторически и литературен герой, чието величие и нравствена сила трябвало да внушат у слушателите и у читателите ярък пример за подражание. За това свидетелствува и самият автор, който „се е заел с възхвалата на Евтимий не от желанието да го направи „по-знаменит“, тъй като той се числи към апостолите и увеличава техния брой, но слушателите към старание да подтикнем и подобни желания да възпламеним“³.

По такъв начин Похвално слово за Евтимий, изградено от автора в духа на средновековната панегирична традиция, се превръща в ярка публицистична творба, която има голямата задача да пропагандира определен нравствен еталон за народни водители в тези съдбоносни за българската народност моменти. При това авторът подчертава особено съзнателната позиция на подобен тип личности, които трябва да се заемат с решаване на големите обществени задачи не от чувство на моментен авантюризъм⁴ в резултат на случайно стечение на обстоятелствата, а с ясно съзнание за последиците, които би донесло тяхното дело и разбиране за голямата историческа отговорност, която поемат върху плещите си. По такъв начин Цамблак елиминира стихийния елемент и поставя като едно от най-важните условия за издигането на дадено лице като ръководител неговата напълно съзнателна дълбоко вътрешна ориентация към поемането на определени обществени функции. Големите идеи в тази насока обаче, които са заложени в Похвално слово за Евтимий, не са адресирани само до един малък кръг от личности, които ще се окажат на гребена на народностната вълна, а и до българския народ в лицето на ония слушатели и читатели, които, макар че не са призвани да играят ръководна роля в борбата, ще

² Ив. Дуйчев. България при Шишмановци. — В: П. Мутафчиев. История на българския народ. II. С., 1944, с. 240—254.

³ П. Русев, Ив. Гълъбов, Ан. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 119.

⁴ Пак там, с. 163.

трябва да се наредят в нейните редове. Чрез образа на последния български патриарх Цамблак се стреми да внуши на тези обикновени българи определени норми за живот и поведение, които очертават един доста пълен нравствен кодекс. От тази гледна точка той подчертава особено ревностно действеността на Евтимий, неговата непримирима борческа позиция, смелостта му, проявена пред завоевателя, и презрението към смъртта. Тези моменти от творбата на средновековния писател са имали особено място и роля при изграждането на психическия стереотип на поробен българин пред вид на условията, в които е поставен той по това време. Конкретната обстановка в България след завоеванието е била твърде благоприятна за формиране на народностен нихилизъм, безверие и апатия, една унищожителна инерция, която Цамблак е схванал вярно и на която се е противопоставил с цялата сила на своята мисъл, слово и перо. Защото ако бруталните жестокости на поробителя имат за цел да вкоренят страх, ужас и бездействие — основни за едно непоклатимо робско състояние, то словото на видния книжовник има друга задача. Проникнато от най-дълбок и искрен патриотизъм, то трябва да внуши на българина, че той не бива да прекланя глава, а да пази наследеното от дедите си и да се бори без страх от смъртта за правото си да съществува като свободен, т. е. пълноценен човек. В този именно смисъл авторът иска да покаже, че робството е едно ненормално, противоестествено състояние, което трябва да бъде премахнато. Тази идея, която отваря истинска война на робската психика и малодушие и на всевъзможните деформации в българското народностно съзнание, е намерила израз както в гневното възмущение, с което писателят описва трагичната участ на търновските първенци, така и при рисуването на тъжната картина на широката изселническа кампания, която предприема новата политическа власт.⁵ Несъмнено е, че робството, което води до обезглавяване на българския народ посредством физическото унищожение на аристокрацията и интелигенцията и посяга по най-груб начин на народностните чувства чрез раздялата на „деца от бащи и братя от родни братя“⁶, може да предизвика само противопоставяне от страна на поробените. Към този извод се стреми да изведе своя слушател и читател Цамблак и той го постига напълно с ярката образност и богатото лично чувство, с които характеризира плачевното състояние на българите след падането им под турска власт.

При това, за да докаже правотата на своята теза, писателят се стреми да намери най-силните аргументи, които се употребяват в средновековната книжнина с оглед на миогледа на средновековния човек и възможностите, които той създава за въздействие върху психиката му. Така, разказвайки за пренасянето на мощите на св. Петка от българските земи в Сърбия, Цамблак изрично упоменава, че това било извършено от бога предумишлено, като той „отнел от нея българската слава“, а ѝ подарил сръбската, желяейки чрез нейното идване (в сръбските предели) да се освети и да се напъти към по-добри (дела) и западната (страна Сърбия)⁷. С други думи, причината за лишаването на България от това изключи-

⁵ П. Русев, Ив. Гълъбов, Ан. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 209.

⁶ Пак там, с. 219.

⁷ Христоматия по старобългарска литература. С., 1974, с. 442.

телно за нея благо трябва да се търси не някъде другаде, а в унизителното робско положение на българския народ, което сам бог не одобрява, а осъжда и поради това проявява определени предпочитания към свободната все още сръбска държава, която би могла да приеме като достойна за това мощите на светницата и да ги съхранява. По такъв начин Цамблак показва убедително, че робството не трябва да се търпи с равнодушие и примирение, че то изисква заемането на непримирима народностна позиция, пример за каквато дава Евтимий.

От посочените идеи са продиктувани екскурсите, които авторът прави в миналото на българското царство. Поразителен ефект има в това отношение бляскавата сцена от посрещането на московския и всеруски митрополит, чичото на Григорий — Киприан, в Търново през 1379 г.⁸ То показва духовния подем на българския народ в навечерието на робството, едно ярко чувство за правилно отношение към духовните ценности и богатия личностен капитал, който намира реализация даже в духовния и културния живот на други славянски народи, като руския в случая.

Тази екзалтирана картина на момент от свободното и пълнокръвно развитие на обществения, духовния и културния живот на българите е в рязък контраст с крайно неблагоприятните условия, които турците създават за проявите на каквато и да било културна, духовна и обществена дейност от българска страна. Цамблак, който вероятно е бил очевидец на доста случаи, при които най-образовани представители на българското общество са избивани от завоевателите или са били принудени да емигрират, отбелязва с горчивина, „че всички царства, които се простират от изток, та дори и до западния океан (в чието число е и България), страдат от насилието и произволите на чуждите нашественици. Защото — пише той — веднага щом дойдоха, измаилтяните напълно покориха тези (царства) и направиха едва да се диша. Унищожиха благочестието и погубиха техните князе. Рядко, и то с голяма мъка, би се намерило там църква, или свещеник — при това светилището бива тайно или скрито в земята.“⁹

Представител на официалната средновековна българска култура, Цамблак схващал ясно опасността за по-нататъшното културно развитие на българския народ с унищожаването на главните фактори за разгръщането на нормалния културен процес — държавна власт, църква, манастири и интелигенция. Поради това той поставя като една основна задача пред народ и водачи опазването на културните ценности — духовни и материални, наследени от миналото и подложени на варварско унищожение от турците. В тази връзка даровитият книжовник се спира подробно на огромната книжовна дейност на Евтимий, подчертавайки нейното изключително значение не само за нашия, но и за редица други народи¹⁰, на първо място славянските, целейки да внуши по този начин както високо оправдано самочувствие у лишения от политическа самостоятелност български народ, така и да го подтикне към гореща ревност за съхраняването на културното наследство.

⁸ Б. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. I. С., 1958, с. 184.

⁹ Христоматия по старобългарска литература, с. 441.

¹⁰ П. Русев, Ив. Гълъбов, Ан. Давидов, Г. Данчев. Цит. съч., с. 196—197.

Все в същия план е нужно да се разглежда и отношението на писателя към църквите и манастирите. То е пряко отразено в разказа за пренасяне мощите на св. Петка. Проследявайки историята на нейното преминаване в Сърбия, авторът възхвалява сръбските владетели като боголюбиви скиптроносци, които щедро поддържали многобройни църковно-манастирски средища. „Кажми ми — обръща се Цамблак към своя читател и слушател — в кои страни, в кои градове има толкова манастири, и то велики и славни, где има такова множество от монаси, които надминават всяко число и живеят ангелски и безбрачен живот... и служат за образец и подтик към добродетел.“¹¹

При това становището на Цамблак в случая трябва да се свърже не само с неговата лична позиция като лице с духовно призвание, но и с оглед на действителната роля и значение, което църкви и манастири играят като пазители на християнската вяра — символ на народността през оня период. Несъмнено той е чувствувал необходимостта от съхраняването на тези почти единствени кътчета за духовна консолидация, оцеляване и подхранване на книжовната традиция, което го е карало чрез този епизод, който се цитира по-горе, да се помъчи да внуши на своите съотечественици в емиграция, а и на целия български народ, че въпреки настъплението на завоевателя спрямо българската култура и православната вяра той трябва да се бори за запазването и изграждането на църкви и манастири, които ще имат важен дял при по-нататъшното развитие на неговата историческа съдба.

В това отношение Цамблак също има големи заслуги, тъй като неговата творческа дейност е свързана със задачата да се освежи и подсили историческата памет на българския народ и да се създадат творби, които със своя патриотичен заряд да държат винаги будна тази памет. Поради това екскурсите, които авторът прави в тази насока, разкривайки отделни моменти от развитието на българите преди падането на България под османско иго и след това, нямат подчинена роля в изложението на неговите произведения с оглед на главната цел, която преследва той, а именно да очертае насоките на бъдещето и да ги обоснове.

Що се отнася до разбиранията на автора за пътя, по който би могла да бъде добита свободата на българите, трябва да се изтъкне, че в досегашните разработки на П. Русев¹², К. Мечев¹³ и др.¹⁴ винаги се е подчертавало обстоятелството, че Цамблак е разчитал в това отношение на силите на средновековните народи, в по-далечен план — на един политически съюз на целия християнски свят. В този аспект са били поставени на разглеждане и проблемите, които голямата книжовна, дипломатическа и религиозна дейност на Цамблак в молдавската, сръбската и литовско-руската държава поражда във връзка с желанието му да привлече вниманието на обществеността в тези страни към участието на българите посредством силата на словото.

От тази гледна точка са оценявани и старанията на големия общественик да постигне обединение на всички християнски сили посредством уния между двете църкви, но при пълно запазване чистотата на правосла-

¹¹ Христоматия по старобългарска литература, с. 441—442.

¹² П. Русев. Цит. съч., с. 464.

¹³ К. Мечев. Цит. съч., с. 20.

¹⁴ А. Яцимирский. Цит. съч., с. 182.

вието. Възможността да работи в тази насока той получил като ръководител на 300-членната делегация, която княз Витовт изпратил през 1418 г. за участие в работата на Констанцкия събор. Именно тук Цамблак развил и своята идея за църковно обличение между Изтока и Запада, което би довело до съвместни действия срещу турците и би помогнало на българите да се освободят.¹⁵

Наистина няма съмнение, че като човек с ясна представа за реалното съотношение на силите в момента и състоянието на българския народ известният писател е смятал, че само със собствени сили този народ не ще може да се справи с мощта на младата феодална турска държава, и е отреждал голямо, ако не и изключително значение на външния фактор. Изнесеното по-горе обаче навежда също така и на мисълта, че независимо от надеждите и проектите, които имал в това отношение, Цамблак не е елиминирал и участието на българския народ в процеса на неговото освобождаване. Защото как иначе бихме могли да обясним стремежа на автора чрез величавия пример на Евтимий да научи своя народ да слага с достойнство и пълно съзнание живота си на жертвения олтар на свободата? При това ние очертахме по-горе и кръга от мероприятия, които Цамблак смята, че са наложителни за предварителната подготовка на българския народ, чиято готовност и решимост за освобождаване трябвало да бъде една от гаранциите за успеха на предприети в този дух международни акции.

Цамблак дава определени податки и за народностния политически идеал, който той е смятал за осъществим в резултат на освободителната кампания. Подчертаната идеализация на моменти и сцени от живота на свободната българска държава преди падането ѝ под турска власт показва, че той си е представял освободена България такава, каквато тя е била и преди последвалата я в края на XIV в. катастрофа. Към подобна констатация води и голямото уважение, което авторът изповядва в „Разказ за пренасяне мощите на св. Петка“ спрямо свободната сръбска феодална държава, която за него е „щастлива и много почитана“, „украсена с всякакви неща“.¹⁶

Тази политическа концепция на Цамблак е напълно разбираема с оглед на времето, в което той живее — края на XIV и началото на XV в., когато политическата теория и на Изток, и на Запад не може да даде нещо ново в тази насока, тъй като икономическите условия за това все още не са на зряло.

В заключение би могло да се каже, че като виден културен и обществен деец, възбуден от горещо патриотично чувство, Григорий Цамблак е схванал правилно обществените потребности и задачите, които злощастните промени в народностната ни съдба са поставили пред нашия народ. В духа на своите схващания за възможността от разрешаване на сложните политически, народностни, религиозни и културни проблеми той е обосновавал и своего рода „програма“ за народностно самосъхранение и политическо освобождаване. По този начин той поставил началото на редица идеи

¹⁵ Вж. бел. 12, 13 и 14.

¹⁶ Христоматия по старобългарска литература, с. 441. Към това би могло да се добави и сведението, което съдържа „Похвално слово за Киприан“ относно отношението на Цамблак към свободната руска феодална държава. Авторът я противопоставя на „недостойната“ да има такива ярко изяви в творческо отношение личности като Киприан България поради нейното робско състояние. Вж. Б. Ангелов. Цит. съч., с. 185.

и тенденции, които се подемат от книжовниците след него, за да намерят най-пълнен и точен израз у Паисий. Във връзка с това е необходимо да бъдат изяснени по-нататък мястото и значението на Цамблак в развитието на нашата обществено-политическа мисъл през късното средновековие, а така също и в процеса на зараждане и формиране на националноосвободителната идеология.

Накрая следва да се добави, че книжовната дейност на видния средновековен български писател Григорий Цамблак е ярка изява на творческия гений на българския народ. Произведенията, които са пряк резултат от нея, съдържат ценно богатство от мисли и концепции, които ние все още не сме успели да обхванем в тяхната огромна разностранност, дълбочина, сложност и значимост.